

Natalie Moreno-Kamińska

Katedra Dramatu i Teatru

Instytut Kultury Współczesnej

Wydział Filologiczny

Uniwersytet Łódzki

 <https://orcid.org/0000-0003-2543-326X>

Utracone, poszukiwane i odzyskane dziedzictwo kulturowe Łodzi przemysłowej na przykładzie Art_Inkubatora w Fabryce Sztuki*

**Lost, Sought, and Recovered: The Cultural Heritage of Industrial Łódź
and the Example of Art_Inkubator in Fabryka Sztuki [Art Factory]**

Abstract: Over the past 25 years, Łódź has seen an evolution in attitude towards the city's post-industrial heritage, both material and non-material. Exemplifying these processes of loss, seeking, and retrieval is Art_Inkubator, a complex of 19th-century factories in the city's central district of Księży Młyn that once belonged to Karol Scheibler and Ludwik Grohman. The goal of the project, carried out by a municipal cultural institution known as Fabryka Sztuki, has been to revitalize and adapt former factory buildings, including them in its incubator program dedicated to the support of activities within the creative industries sector. Another cultural heritage site known as MuseumABC is also located in this area. Fabryka Sztuki's efforts have preserved the factory buildings as part of the city's cultural heritage and made it possible to put their historic features to good use in the development of innovative and creative activities. After decades of neglect, the characteristic red-brick buildings have been given "new life" as centres of culture and business enterprise.

Keywords: Art_Inkubator, Fabryka Sztuki [Art Factory], cultural heritage, industrial Łódź, postindustrialism, revitalisation

Słowa kluczowe: Art_Inkubator, Fabryka Sztuki, dziedzictwo kulturowe, Łódź przemysłowa, postindustrializm, rewitalizacja

* Źródło finansowania badań przedstawionych w artykule: badania własne.

Przemiany gospodarcze zachodzące w XX wieku przyczyniły się do upadku różnych gałęzi przemysłu w miastach europejskich. Łódź nie bez powodu nazywana jest Manchesterem Wschodu. Kulturowe dziedzictwo miasta stanowią w znacznej mierze rozległe tereny postindustrialne, związane z historycznym rozwojem przemysłu włókienniczego, które na trwałe wpisały się w tkankę miasta. Przez lata zabudowania ulegały stopniowej degradacji, a ich wartość kulturowa była negowana. Dopiero w ostatnim dwudziestoleciu dostrzeżono znaczenie poprzemysłowego dziedzictwa, podjęto działania rewitalizacyjne i rozpoczęto odbudowę tożsamości miasta, wykorzystując potencjał specyficznych dla tej przestrzeni unikatowych zespołów urbanistycznych, spośród których do najważniejszych należą fabryki, wille fabrykantów, między innymi Izraela Poznańskiego, Ludwika Geyera czy Karola Scheiblera, oraz osiedla robotnicze, jak w kompleksie rezydencjonalno-mieszkalno-fabrycznym Księży Młyn.

Celem w niniejszym artykule jest przedstawienie projektu utworzenia w ramach Fabryki Sztuki instytucji wspierania przemysłów sektora kreatywnego pod nazwą Art_Inkubator oraz identyfikacja jej roli w kontekście utraconego, poszukiwanego i odzyskanego dziedzictwa Łodzi przemysłowej.

Ze względu na specyfikę zagadnienia w artykule zostały przedstawione najważniejsze kwestie dotyczące terminologii oraz definiowania dziedzictwa kulturowego i przemysłowego. Na podstawie publikacji naukowych i popularno-naukowych związanych z omawianą tematyką zaprezentowano historię budynków i wprowadzono odniesienie historyczne do rozwoju przemysłu w Łodzi, omówiono proces rewitalizacji zabudowań oraz wybrane aspekty obecnego funkcjonowania instytucji istotne dla odbiorców, głównie mieszkańców miasta. W analizie uwzględniono opracowania wydane drukiem i publikacje internetowe oraz materiały promocyjne poświęcone projektowi, sektorowi przemysłów kreatywnych i strategii rozwoju miasta, jak również materiały z badań własnych realizowanych w kwietniu 2015 i czerwcu 2019 roku, w tym z wywiadu przeprowadzonego z dyrektorem instytucji.

Dziedzictwo przemysłowe jako dziedzictwo kulturowe – terminologia

Rozumienie pojęcia dziedzictwa kulturowego zmieniało się w ostatnim dwudziestoleciu. Precyzyjne dookreślenie i wskazanie elementów na nie się składających umożliwiły opracowanie i uszczegółowienie światowych, europejskich, narodowych czy regionalnych systemów ochrony, a także zwrócenie uwagi na wiele istotnych problemów związanych ze specyfiką różnego rodzaju dziedzictwa. Jak zauważa Franciszek Midura, początkowo pojęcie to było utożsamiane z zabytkami. Zaliczano do nich między innymi zabytki budownictwa, architek-

tury i urbanistyki, zabytki ruchome, etnograficzne, obiekty odnalezione podczas wykopaliisk archeologicznych i paleontologicznych oraz pamiątki historyczne¹. W Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego przyjętej w Paryżu 16 listopada 1972 roku przez Konferencję Generalną UNESCO zapisano, że za dziedzictwo kulturowe uważa się:

– zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, grotty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,

– zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,

– miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego².

Kluczowe znaczenie dla definiowania dziedzictwa kulturowego miała Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego przyjęta 17 października 2003 roku w Paryżu³. Na jej podstawie wyróżniono materialne oraz niematerialne dziedzictwo kulturowe. Określenie zasobu tego pierwszego było dość klarowne (zaliczane są do niego zasoby nieruchomości, w tym zabytki architektoniczne, układy urbanistyczne, sieci dróg etc., a także zasoby ruchome, takie jak dzieła sztuki, archiwa, kolekcje, przedmioty codziennego użytku). W przypadku drugiego w Konwencji podano szeroką definicję:

[...] niematerialne dziedzictwo kulturowe oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności⁴.

W kontekście artykułu szczególnie istotne jest zaliczenie do tego zbioru wiedzy, która powinna być zachowana, wykorzystywana i rozwijana przez kolejne pokolenia, oraz przestrzeni kulturowej, która pozwala na wytworzenie się *genius*

¹ F. MIDURA: *Dziedzictwo kulturowe elementem ożywienia ruchu turystycznego na wsi*. W: *V Konferencja Naukowo – Techniczna „Błękitny San” Jabłonka, 24–25 kwietnia 2008*, s. 34–35. http://www.pogorzedynowskie.pl/data/referaty/VBS/ref_3_VBS.pdf [data dostępu: 9.06.2019].

² Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji. Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190.

³ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018.

⁴ Ibidem.

loci, co umożliwia wspólnie zachowanie poczucia własnej odrębności i przynależności społecznej. Dziedzictwo niematerialne wspiera proces budowania tożsamości i wyznacza ciągłość kulturową. Należy podkreślić, że choć w aktach prawnych dostrzegalne jest silne rozgraniczenie dwóch typów dziedzictwa, to oba uzupełniają się wzajemnie i stanowią nierozzerwalną całość⁵.

Z perspektywy dziedzictwa miejskiego duże znaczenie ma Rekomendacja UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego uchwalona w Paryżu w 2011 roku. W jej preambule wskazano:

[...] historyczne obszary miejskie należą do najbogatszych i najbardziej zróżnicowanych przejawów naszego wspólnego dziedzictwa kulturowego, które zostały ukształtowane przez kolejne pokolenia i stanowią główne świadectwo działalności i aspiracji człowieka w czasie i przestrzeni, [...] dziedzictwo miejskie jest dla ludzkości kapitałem społecznym, kulturowym i ekonomicznym powstałym jako efekt historycznego nawarstwiania się wartości wynikających z dawnych i współczesnych kultur oraz nagromadzenia tradycji i doświadczeń, uznawanych w całej ich różnorodności⁶.

We Wprowadzeniu zaś zaznaczono:

Rekomendacja odpowiada na potrzebę pełniejszego włączenia i wpisywania strategii dotyczących ochrony dziedzictwa miejskiego w ramy szerszych celów całościowego, trwałego i zrównoważonego rozwoju w taki sposób, by wsparcie zyskiwały inicjatywy publiczne i prywatne mające na celu ochronę i podnoszenie jakości środowiska człowieka. Sugeruje ona stosowanie podejścia krajobrazowego w celu rozpoznania, ochrony i zarządzania w odniesieniu do obszarów historycznych w szerszym kontekście miasta, poprzez uwzględnienie współzależności ich form materialnych, organizacji przestrzennej i powiązań, cech przyrodniczych i kontekstu, a także wartości społecznych, kulturowych i ekonomicznych⁷.

W ten kontekst bardzo dobrze wpisują się działania podejmowane w Łodzi, które mają na celu wykorzystanie potencjału dziedzictwa w inicjatywach na rzecz poprawy jakości życia mieszkańców, rozwoju strukturalnego miasta i aktywizacji społecznej. Świadomie chronione i kultywowane dziedzictwo stało się nie tylko niezwykle ważnym czynnikiem życia każdego człowieka, ale także narzędziem budowania kapitału miejskiego.

Specyficznym rodzajem dziedzictwa kulturowego jest dziedzictwo przemysłowe, obejmujące „ślady kultury przemysłowej o wartościach historycznych, społecznych, architektonicznych, urbanistycznych, technologicznych bądź naukowych, ale także wartości estetyczne, artystyczne, unikatowości, autentyczności, integralności i inne”⁸. Jak podkreśla Maciej Kronenberg, w przypadku kompleksów przemy-

⁵ Ł. GAWEL: *Szlaki dziedzictwa kulturowego. Teoria i praktyka zarządzania*. Kraków 2011, s. 76.

⁶ *Rekomendacja UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego*. Tłum. Polski Komitet ds. UNESCO. Paryż 10.11.2011, s. 1.

⁷ *Ibidem*, s. 4.

⁸ E. WOJTOŃ: *Dziedzictwo przemysłowe – szansa czy balast? Problem Sosnowca na tle aglomeracji katowickiej*. „Ochrona Zabytków” 2010, nr 1–4, s. 157.

słowych (fabryk wraz innymi zabudowaniami, osiedlami robotniczymi, willami fabrykantów) należy zwrócić uwagę między innymi na ich wartość urbanistyczną, uznając układ przestrzenny za element dziedzictwa⁹, mający wpływ na strukturę miasta. Już w 1978 roku powstał Międzynarodowy Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego – TICCIH (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage), zajmujący się promocją, zachowaniem, ochroną, dokumentowaniem, badaniem i interpretowaniem dziedzictwa przemysłowego. W preambule wspólnej deklaracji przyjętej w 2011 roku przez Komitet i Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (ICOMOS), w kontekście dziedzictwa industrialnego, podkreślono związek dziedzictwa materialnego i niematerialnego, a także uwypuklono wartość zarówno fachowych umiejętności, jak i stylu życia pracowników przemysłu, które dzięki przekazom, wspomnieniom najstarszych członków rodzin mają wpływ na dzisiejszy sposób funkcjonowania społeczności lokalnej i mogą stanowić mechanizm napędowy dalszego rozwoju wspólnoty miejsca:

Na całym świecie wielka różnorodność miejsc, struktur, kompleksów, miast i osiedli, obszarów, krajobrazów i szlaków świadczy o ludzkiej działalności związanej z wydobywaniem przemysłowym i produkcją. W wielu przypadkach dziedzictwo to jest wciąż w użyciu, a industrializacja jest nadal aktywnym procesem dającym poczucie historycznej ciągłości, podczas gdy w innych miejscach stanowi jedynie archeologiczne świadectwo dawnej działalności i technologii. Poza materialnym dziedzictwem związanym z technologią i procesami przemysłowymi, inżynierią, architekturą i planowaniem miejskim, należy uwzględnić jego niematerialny wymiar przejawiający się w umiejętnościach, wspomnieniach i życiu społecznym robotników i ich społeczności¹⁰.

Geneza dziedzictwa przemysłowego Łodzi i jego znaczenie dla rozwoju miasta

Łódź jest stolicą regionu i trzecim miastem Polski pod względem liczby ludności, stanowi ważny ośrodek akademicki i kulturalny, a także centrum przemysłów kreatywnych. Historia miasta sięga roku 1423, kiedy król Władysław Jagiełło nadał dawnej wsi prawa miejskie¹¹. Jednak dopiero uprzemysłowienie Łodzi przez rząd Królestwa Polskiego w 1820 roku i zaliczenie jej do kręgu osad fabrycznych wpłynęło na zmianę struktury i charakteru miasta, które w tamtym momencie liczyło około 770 mieszkańców. Istotne znaczenie miała dogodna lokalizacja, w pobliżu ważnych traktów handlowych, stwarzająca duże możliwości komunikacyjne.

⁹ M. KRONENBERG: *Rozwój miejskiej przestrzeni turystycznej opartej na dziedzictwie przemysłowym*. „Prace Geograficzne” 2009, z. 121, s. 193.

¹⁰ Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes „The Dublin Principles” adopted by the 17th ICOMOS General Assembly on 28 November 2011 in Paris, s. 1.

¹¹ R. BONISŁAWSKI: *Łódź najważniejsze obiekty krajoznawcze*. Łódź [materiały promocyjne Urzędu Miasta Łodzi, archiwum własne].

Występowanie na tych obszarach rzek (Jasienia i Łódki) i licznych strumieni oraz łatwość uzyskania surowców budowlanych (głównie cegły i drewna) zaowocowały powstaniem wielu założeń przestrzennych i budowli, które określiły układ przestrzenny miasta, wielkość i kształt kwartałów, rozplanowanie ulic. W 1824 roku zaczęła powstawać nowa osada, Łódka. Ze względu na znaczną imigrację do miasta, które jawiło się jako „ziemia obiecana”, stało się ono zbiorem różnych narodowości i kulturową mozaiką. Mieszkali tu Polacy, Niemcy, Żydzi, a rusyfikacja administracyjna po powstaniach listopadowym i styczniowym sprawiła, że w Łodzi osiedlali się także Rosjanie.

W 1837 roku, dzięki saksońskiemu fabrykantowi, pionierowi rozwoju przemysłu włókienniczego w Łodzi, Ludwikowi Geyerowi, została otwarta Biała Fabryka (jeden z najbardziej znanych budynków na mapie miasta, mieszczący dziś Centralne Muzeum Włókiennictwa), w której dwa lata później uruchomiono pierwszą maszynę parową. Symbolem miasta stały się dymiące, ceglane kominy i potężne wieże tutejszych fabryk.

Na przełomie XIX i XX wieku wzdłuż głównego traktu komunikacyjnego, dzisiejszej ulicy Piotrkowskiej, powstały warsztaty rękodzielnicze, fabryki z zapleczem magazynowym, wille i osiedla fabrykanckie. W krótkim czasie przemysłowe założenia przestrzenne umożliwiły przekształcenie Łodzi w jedno z największych europejskich centrów włókienniczych¹². Jak piszą Aleksandra Nowakowska i Bartosz Walczak:

Obiekty te są znakomitą ilustracją stylów i mód w sztuce drugiej połowy XIX wieku i początku następnego stulecia. Są jednocześnie dowodem wpływów oddziałujących na Łódź z głównych ośrodków artystycznych środkowej Europy (m.in. Berlina, Petersburga i Wiednia). Komponentem decydującym o wyjątkowości Łodzi są jednak przede wszystkim fabryki włókiennicze – prawdopodobnie najliczniej zachowane skupisko w Europie¹³.

Do najważniejszych obiektów przemysłowych zaliczany jest zespół budynków imperium tekstylnego Izraela Kalmanowicza Poznańskiego. Rozwój imperium rozpoczął się w roku 1852, kiedy ojciec Izraela Poznańskiego założył manufakturę. Fabryka została ulokowana na blisko trzydziestohektarowym terenie przy ulicy Ogrodowej. W 1878 roku stanął tutaj okazały budynek przędzalni bawełny, zbudowany z charakterystycznej czerwonej i nieotynkowanej cegły¹⁴. Z kolei w 1854 roku swoją działalność rozpoczął w Łodzi Karol Wilhelm

¹² KRAKOWIAK A.: *Muzea w Łodzi jako element przestrzeni i walor miasta: Związek muzeów z kreowanym wizerunkiem miasta*. „Turyzm” 2015, 25, z. 2, s. 91.

¹³ NOWAKOWSKA A., WALCZAK B.: *Dziedzictwo przemysłowe jako kapitał terytorialny. Przykład Łodzi*. „Gospodarka w Praktyce i Teorii” 2016, nr 4 (45), s. 51.

¹⁴ *Pałac Izraela K. Poznańskiego wraz z biurem fabrycznym i przędzalnią wysoką*. Urząd Miasta Łodzi. <https://uml.lodz.pl/dla-mieszkancow/zabytki/informacje-i-ochrona/pomnik-historii/palac-izraela-kpoznanskiego-wraz-zbiurem-fabrycznym-i-przedzalnia-wysoka/> [data dostępu: 10.08.2020].

Scheibler, najbogatszy łódzki przemysłowiec, który rok wcześniej zawarł umowę z prezydentem miasta Franciszkiem Traegerem na wieczystą dzierżawę działki przy Wodnym Rynku (obecny plac Zwycięstwa). Sześć lat później na terenie dawnych posiadłości nad Jasieniem ulokowano kompleks rezydencjonalno-mieszkalno-fabryczny – Księży Młyn¹⁵. Na obszarze 500 hektarów powstało wielofunkcyjne „miasto w mieście”, z zespołem budowli industrialnych, osiedlem robotniczym, kilkoma rodzinnymi rezydencjami, salą zabaw, domem kultury, kościołem, szpitalem, szkołą, stacją kolejową, strażą ogniową, sklepami, parkiem publicznym, a nawet folwarkiem. Największy obiekt stanowiła ponad dwustumetrowa przędzalnia.

Reforma z 1864 roku wprowadzająca uwłaszczenie chłopów umożliwiła z kolei ludności wiejskiej emigrację do ośrodków miejskich, w czego konsekwencji Łódź pozyskała nową siłę roboczą. Przed I wojną światową miasto liczyło ponad 300 tysięcy mieszkańców, a tereny przemysłowe zajmowały około 20% jego powierzchni¹⁶. W 1913 roku czynne były aż 584 zakłady przemysłowe¹⁷. Dynamiczny rozwój miasta stał się inspiracją dla Władysława Reymonta do stworzenia powieści *Ziemia obiecana*. Po II wojnie światowej Łódź była jednym z niewielu ośrodków miejskich w Polsce z zachowaną historyczną strukturą zabudowy¹⁸. Mimo że stała się jednym z większych w świecie centrów włókienniczych, przemiany gospodarcze pod koniec XX wieku doprowadziły do niemal całkowitego upadku tej gałęzi miejscowej produkcji. W efekcie rozległe tereny miasta, po blisko dwustu latach, utraciły swą przemysłową funkcję, jednak zapisała się ona w tkance miasta przez znaczące materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe. Początkowo składające się na nie obiekty nie były zagospodarowywane, należycie chronione i ulegały stopniowej degradacji, wpływając na sposób postrzegania przestrzeni. W konsekwencji w świadomości mieszkańców Łodzi, a także innych miejscowości – potencjalnych turystów – utrwalił się jej wizerunek jako miasta postindustrialnego, zaniedbanego, nieciekawego. Zatem można uznać, że dziedzictwo to zostało utracone, jednak: „[...] w ciągu minionego ćwierćwiecza można było zaobserwować w Łodzi ewolucję stosunku do spuścizny poprzemysłowej. Od jej negacji po afirmację”¹⁹.

Niejako koniecznością stało się wytworzenie innych form rozwijania potencjału miasta. Zaczęto poszukiwać sposobów ponownego wykorzystania różnego typu materialnych przejawów dziedzictwa poprzemysłowego, bogatej spuścizny

¹⁵ ART_INKUBATOR w *Fabryce Sztuki*. Łódź [2014; materiały promocyjne Fabryki Sztuki, archiwum własne].

¹⁶ A. NOWAKOWSKA, B. WALCZAK: *Dziedzictwo przemysłowe...*, s. 51.

¹⁷ S. LISZEWSKI: *Ewolucja funkcji regionotwórczych Łodzi*. „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 1999, nr 1, s. 45.

¹⁸ M. MIŚKOWIEC: *Przemiany terenów poprzemysłowych w miejscach dziedzictwa przemysłu włókienniczego na przykładzie Manchesteru, Lyonu i Łodzi*. „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego” 2016, 30 (3), s. 207.

¹⁹ A. NOWAKOWSKA, B. WALCZAK: *Dziedzictwo przemysłowe...*, s. 51.

dawnych fabrykantów. Szansą na ożywienie zaniedbanych, zniszczonych terenów, tchnienie w nie nowego życia stała się rewitalizacja zakładająca nadanie nowych funkcji zdegradowanym zabudowaniom. Obiekty postindustrialne powinny być zaadaptowane w sposób umożliwiający poprawę jakości przestrzeni publicznej i życia mieszkańców²⁰, między innymi przez tworzenie lokacji dla różnego rodzaju instytucji i organizacji, a w konsekwencji – nowych miejsc pracy, stref kulturalnych, przestrzeni rekreacyjnych czy pełniących istotną funkcję w procesie edukacji. Ponadto duże możliwości restrukturyzacyjne dają nadanie takim obiektom funkcji turystycznych.

Szczególnie okres ostatnich piętnastu lat w Łodzi jest czasem licznych inwestycji związanych z adaptacją najważniejszych obiektów dziedzictwa przemysłowego, głównie w obszarze śródmieścia i centrum, które mają stać się symbolami miasta i odegrać ważną rolę w poprawie jego wizerunku. Jednocześnie koncepcja wykorzystania ich potencjału opiera się na rozwijaniu sektora przemysłów kreatywnych. Łódź dzięki tym obiektom ma być postrzegana jako rozwijające się, aktywne, nowoczesne i kreatywne miasto. Przyczyniły się do tego zarówno popularyzacja turystyki industrialnej, jak i wstąpienie Polski do Unii Europejskiej, co przyniosło nowe formy finansowania. Wśród kluczowych przedsięwzięć tego rodzaju warto wymienić oddany do użytkowania w 2006 roku zrewitalizowany kompleks dawnych zakładów Izraela Poznańskiego, mieszczący współcześnie centrum handlowe-rozrywkowo-kulturalne Manufaktura, oddział Muzeum Sztuki czy Muzeum Fabryki oraz kompleks wielofunkcyjny OFF Piotrkowska, usytuowany na terenach dawnej przędzalni i tkalni Franciszka Ramischa, otwarty w 2014 roku. Niezwykle interesującym i dobrym przykładem właściwego wykorzystania i zaadaptowania obiektów dziedzictwa pofabrycznego jest również Art_Inkubator, należący do Fabryki Sztuki w Łodzi, prezentowany w artykule.

Art_Inkubator w Fabryce Sztuki w Łodzi – historia powstania

Koncepcja powołania Art_Inkubatora, centrum kultury i przedsiębiorczości, powstała w lutym 2008 roku. Pod listem intencyjnym na rzecz współpracy przy tworzeniu inkubatora kultury podpisali się przedstawiciele Urzędu Miasta Łodzi, Urzędu Marszałkowskiego, Fabryki Sztuki, fundacji Łódź Art Center, Uniwersytetu Łódzkiego i Narodowego Centrum Kultury. Minęły jednak kolejne trzy lata, zanim ostatecznie przygotowano projekt i uzyskane zostały odpowiednie środki finansowe na rewitalizację.

²⁰ M. MIŚKOWIEC: *Przemiany terenów przemysłowych...*, s. 201.

Podmiotem odpowiedzialnym za funkcjonowanie Art_Inkubatora jest Fabryka Sztuki, miejska instytucja kultury powołana w 2007 roku jako wspólna inicjatywa fundacji Łódź Art Center, Stowarzyszenia Teatralnego Chorea i Urzędu Miasta Łodzi. Jej działania koncentrują się wokół edukacji kulturalnej i artystycznej, teatru, sztuk wizualnych oraz muzyki. Fabryka Sztuki organizuje wykłady, spotkania z artystami oraz czołowymi ekspertami w dziedzinie kultury i sztuki, warsztaty, spektakle, koncerty i projekcje. Idea utworzenia inkubatora była związana także z dążeniem do poszerzenia działalności Fabryki o nowy obszar, aby ta mogła stać się instytucją otoczenia biznesu przy jednoczesnym założeniu, że będzie wspierać przedsiębiorców z różnych branż sektora przemysłów kreatywnych. Proces przygotowywania projektu rozpoczęło dokonanie kwerendy archiwalnej dotyczącej budynków fabrycznych w celu ustalenia historii ich powstania.

Historia budynków, w których zlokalizowany został Art_Inkubator, ma swój początek w 1887 roku, kiedy na terenie kompleksu przemysłowego Karola Scheiblera powstały magazyny. Zlokalizowano je nieopodal bielnika i wykańczalni tkanin. Pierwotnie służyły do przechowywania tkanin i wyrobów włókienniczych. W 1914 roku fabryki zajęli Niemcy, wywieźli z nich park maszynowy i metale kolorowe. Po I wojnie światowej, w 1921 roku doszło do fuzji zakładów, które pod nazwą Zjednoczone Zakłady Przemysłowe Karola Scheiblera i Ludwika Grohmana S.A. stały się jednymi z największych przedsiębiorstw branży włókienniczej w Europie²¹. Fabrykanci starali się wznowić produkcję w rozgrabionych zakładach i poradzić sobie ze spłatą długów. Sytuacji nie ułatwiał światowy kryzys gospodarczy, który wybuchł w październiku 1929 roku. Właściciele byli zmuszeni do ograniczenia produkcji i zatrudnienia. W 1937 roku spore zniszczenia w przedsiębiorstwie, w centrali przy Wodnym Rynku, przyniósł pożar. Bank Krajowy przejął ponad połowę akcji spółki, w czego wyniku jeszcze przed II wojną światową firma przestała należeć do rodów Scheiblerów i Grohmanów²². Przedsiębiorstwo, okupowane w latach wojny, w 1945 roku zostało znacjonalizowane i odtąd funkcjonowało pod zarządem państwowym. W 1951 roku podzielono je na cztery zakłady, a dziesięć lat później ponownie scalono. W 1964 roku otrzymało nazwę Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex”. W 1987 roku włóknarki w zakładach odwiedził papież Jan Paweł II. Był to jedyny raz, kiedy podczas pielgrzymek papież odwiedził fabrykę i pracujących w niej robotników. Po upadku socjalizmu przedsiębiorstwo sprywatyzowano, a właściciele zaczęli wyprzedawać nieruchomości i ostatecznie Uniontex ogłosił upadłość, a do firmy wszedł syndyk²³. Przez lata budynki za-

²¹ ART_INKUBATOR w Fabryce Sztuki...

²² A. HAC: *Scheibler i Grohman – wspólny interes spadkobierców*. Wyborcza.pl. 8.08.2011. http://lodz.wyborcza.pl/lodz/1,35136,10078586,Scheibler_i_Grohman___wspolny_interes_spadkobiercow.html [data dostępu: 13.06.2019].

²³ ART_INKUBATOR w Fabryce Sztuki...

kładów ulegały degradacji, aż do momentu rozpoczęcia prac rewitalizacyjnych na terenie dawnych magazynów przy ulicy Tymienieckiego 3/5²⁴.

Plan utworzenia inkubatora przemysłów kreatywnych został podzielony na dwie części, pierwsza obejmowała działania rewitalizacyjne, jak renowacja, restauracja, rekonstrukcja etc., drugą stanowił program merytoryczny funkcjonowania instytucji. Na tym etapie prac przeprowadzono między innymi analizę kosztów (kwalifikowalnych i niekwalifikowalnych), przygotowano opinie architektoniczne – dokonano inwentaryzacji, opisu technicznego i analizy architektonicznej dotyczącej wprowadzenia zmian w budynkach w celu adaptacji przestrzeni do nowych funkcji. W tym czasie opracowano katalog usług z uwzględnieniem sposobów wspierania przedsiębiorców sektora kreatywnego. Zmieniona została forma organizacyjno-prawna Fabryki Sztuki, zmodyfikowano statut. Na zlecenie Urzędu Miasta dokonano wyodrębnienia budynków i działki, sporządzono akt notarialny, na mocy którego przekazano zarząd nad budynkami fabrycznymi dyrektorowi Fabryki Sztuki²⁵. Następnie opracowano program funkcjonalny, w którym dokonano podziału budynków pod względem pełnionych funkcji: w budynku A zlokalizowano pracownie o różnym profilu (w tym ceramiczną, fotograficzną), dwie sale konferencyjno-szkoleniowe, pomieszczenia biurowe dla firm i pracowników, w tym na siedzibę Fabryki Sztuki, w budynkach B i C, mających stanowić miejsce działań twórczych, zaplanowano salę widowiskowo-koncertową, galerie artystyczne dla rezydujących przedsiębiorców oraz sale przeznaczone na działalność artystyczną i ekspozycyjną.

Już na etapie projektu dokonano ustaleń z konserwatorem zabytków dotyczących zachowania elementów zabytkowych. Powstała także koncepcja infrastruktury teleinformatycznej obiektu. Pełna dokumentacja, wraz z uzyskaniem pozwolenia na budowę, została zgromadzona na początku 2010 roku.

W celu uzyskania niezbędnych środków finansowych złożono wnioski o dofinansowanie projektu w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Łódzkiego na lata 2007–2013, osi priorytetowej III: Gospodarka, innowacyjność, przedsiębiorczość, działania III.4: Rozwój otoczenia biznesu. Wniosek został przyjęty i z blisko 32 milionów złotych wydanych na rewitalizację połowa pochodziła z funduszy europejskich, a druga została przekazana z budżetu Miasta Łodzi²⁶. Prace budowlane trwały blisko trzy lata, w styczniu

²⁴ Obecnie (sierpień 2020) trwają prace w innych częściach dawnych zakładów, gdzie między innymi prywatny deweloper realizuje projekt pod nazwą Fuzja. Inwestycja obejmuje prawie 8 hektarów terenu po fabryce Karola Scheiblera, których centrum jest zabytkowa elektrownia, trzynaście historycznych budynków, które powstawały wraz z rozwojem przedsiębiorstwa w drugiej połowie XIX wieku, a także sześć nowych. Przestrzeń ma zostać zaadaptowana, pełniąc funkcje mieszkalne i biurowe. W części Fuzji mają się znaleźć lokale gastronomiczne, handlowe, usługowe i obiekty kulturalne.

²⁵ Zapis rozmowy z dyrektorem Fabryki Sztuki Maciejem Trzebeńskim, przeprowadzonej w Łodzi 26.04.2015. Archiwum własne.

²⁶ Art_Inkubator. <http://www.artinkubator.com/> [data dostępu: 15.06.2019].

2014 roku nastąpił odbiór budynków, a miesiąc później rozpisano konkurs na pierwszych rezydentów inkubatora kultury.

Utracone, poszukiwane i odzyskane dziedzictwo w Art_Inkubatorze

Dziedzictwo Łodzi przemysłowej należy rozpatrywać w kategorii dziedzictwa zarówno materialnego, jak i niematerialnego.

Koncepcja rewitalizacji dawnych magazynów zakładów Scheiblera i Grohmana opierała się na zachowaniu oryginalnych elementów w możliwie największym stopniu, aby odzyskać utracone materialne dziedzictwo industrialne. Zmodernizowano trzy budynki oraz ich bezpośrednie otoczenie, „zachowując relikty pierwotnego układu funkcjonalnego i technologicznego”²⁷. Dzięki temu nowoczesne rozwiązania architektoniczne i projekt aranżacji przestrzeni stanowią uzupełnienie nieprzekształconych brył i wnętrz magazynów. W trakcie prowadzonych prac przywrócono oryginalny kształt i wystrój elewacji (fot. 1).

Historycznie budynek A był częścią tzw. wykańczalni S, pełnił funkcję magazynu towarów niegotowych. W trakcie rewitalizacji zachowano wszystkie elementy konstrukcyjne, w tym słupy żelbetowe o przekroju kwadratu. Zaprojektowano natomiast nową stalowo-żelbetową klatkę schodową. Z kolei budynki B i C stanowiły magazyny wyrobów fabryki. W czasie modernizacji zachowano fragment oryginalnego trzykondygnacyjnego stropodachu z blachy falistej giętej w łęki i jego drewnianą konstrukcję (w obiekcie znajdującym się w centralnej części posesji). Ścianom przywrócono oryginalny wygląd, zachowano historyczne balustrady i okiennice oraz część drzwi, a we wszystkich salach wystawowych pozostawiono istniejącą drewnianą podłogę (dokonując częściowych uzupełnień). Budynki B i C zostały połączone przeszklonym pasażem z windą panoramiczną, w którym znalazły się fragmenty posadzki z cegły klinkierowej (częściowo wydobytej spod wtórnych warstw posadzki budynków B i C) oraz oryginalne żeliwne płyty przeniesione z terenu okalającego magazyny²⁸.

Istotne znaczenie miało także zagospodarowanie najbliższej przestrzeni wokół zabudowań. Historycznie teren ten był prawdopodobnie wyłożony kamieniem polnym. Usunięto między innymi wtórnie dodane płyty betonowe, wzdłuż budynku A zachowano tory bocznicę kolejowej oraz historyczne ogrodzenie od strony ulicy Tymienieckiego. Zgodnie z przyjętą koncepcją dobudowano stację

²⁷ *Rewitalizacja. Przebudowa dawnych fabryk Scheiblera*. <http://www.artinkubator.com/Main/Artykul/rewitalizacja-przebudowa-dawnych-fabryk-scheiblera> [data dostępu: 15.06.2019].

²⁸ *Miejsce Art_Inkubatora w Fabryce Sztuki*. <http://www.artinkubator.com/Main/Artykul/miejsceart-inkubator-w-fabryce-sztuki> [data dostępu: 15.06.2019].

Fot. 1. Art_Inkubator
w Fabryce Sztuki
(fot. N. Moreno-Kamińska)

Fot. 2. Muzeum MiejscABC
(fot. N. Moreno-Kamińska)

Fot. 3. Muzeum MiejscABC
(fot. N. Moreno-Kamińska)

transformatorową oraz miejsca parkingowe. Przestrzeń została zaaranżowana tak, aby mogli z niej korzystać nie tylko pracownicy i rezydenci, ale także mieszkańcy i inne osoby z zewnątrz. Na terenie ustawiono ławki, stojaki rowerowe, donice z kwiatami etc. Na parterze budynku A czynna jest także ogólnodostępna klubokawiarnia z przestrzenią co-workingową i antresolą²⁹.

Dzięki wszystkim działaniom czynionym w trakcie rewitalizacji wiele elementów materialnego dziedzictwa przemysłowego zostało odzyskanych. Szczególne znaczenie dla historii zrewitalizowanej przestrzeni, pamięci zbiorowej o dziedzictwie fabrykanckim ma powstałe w kameralnym pomieszczeniu (w budynku B) ogólnodostępne Muzeum MiejscABC, pełniące funkcję edukacyjną i turystyczną. Można w nim obejrzeć przedmioty odnalezione podczas prac adaptacyjnych, zamurowane wcześniej w ścianach lub pod podłogą, w tym dokumenty z czasów imperium dynastii Romanowów, fragmenty opakowań z zakładów czy instrukcję prania bawełny z lat PRL (fot. 2).

W muzeum znajduje się także Plan Sytuacyjny Terytorium Zjednoczonych Zakładów Przemysłowych K. Scheiblera i L. Grohmana, z opisami historii fabrycznej i artystycznej miejsca. Całość ekspozycji dopełnia film dokumentalny zrealizowany przez Fabrykę Sztuki na podstawie materiałów archiwalnych, poświęcony historii miejsca od czasów Karola Scheiblera do współczesności, w którym można obejrzeć ujęcia sprzed rewitalizacji³⁰ (fot. 3).

Co istotne, jak piszą Aleksandra Nowakowska i Bartosz Walczak:

[...] starannej konserwacji towarzyszyło kreatywne podejście do projektowania nowych elementów, a program funkcjonalny zakładał przede wszystkim wsparcie ludzi kreatywnych i przedsiębiorczych, co sprawia, że w ramach jednego projektu udało się połączyć dwa aspekty dziedzictwa przemysłowego – materialny i niematerialny³¹.

Należy bowiem podkreślić, że niematerialne dziedzictwo Łodzi przemysłowej w znacznym stopniu określa zakres i specyfikę przedsięwzięć realizowanych w Art_Inkubatorze. Fabryka Sztuki w ramach prowadzenia tego projektu zapewnia pomoc wybranym firmom z branż należących do sektora przemysłów kreatywnych od momentu rozpoczęcia działalności na rynku i przez pierwsze lata funkcjonowania. Rezydenci inkubatora mogą inicjować i rozwijać działalność, korzystając z preferencyjnych warunków, mając do dyspozycji przestrzeń, platformę usług elektronicznych oraz doradców i szkoleniowców. Dzięki temu otwierają się nowe perspektywy wzrostu zatrudnienia, a na lokalny rynek przenoszone są dobre praktyki i wzorce wypracowane na świecie.

Rozwój w Łodzi sektora przemysłów kreatywnych wynika między innymi z jej historycznego profilu miasta przemysłu modowego i tekstylnego. Rezydentami

²⁹ Tamże.

³⁰ Materiały z badań własnych przeprowadzonych na terenie Art_Inkubatora 24–26.04.2015 oraz 13.06.2019. Archiwum własne.

³¹ A. NOWAKOWSKA, B. WALCZAK: *Dziedzictwo przemysłowe...*, s. 52.

Art_Inkubatora są często przedsiębiorcy związani z branżą włókienniczo-odzieżową, posiadający unikatową wiedzę dotyczącą wzornictwa przemysłowego, rzemiosła artystycznego w obszarze odzieży, biżuterii, tkaniny, galanterii etc. Wielu też zajmuje się szeroko rozumianym projektowaniem, między innymi w zakresie architektury i stylizacji wnętrz, komunikacji marketingowej, identyfikacji wizualnej czy przestrzeni wystawienniczych. Nawiązania do dziedzictwa niematerialnego można zatem odnaleźć w profilu działalności inkubowanych firm.

Jednym z kluczowych wydarzeń odbywających się w przestrzeniach Art_Inkubatora jest Łódź Design Festival, organizowany rokrocznie od 2007 roku przez fundację Łódź Art Center. Jest to obecnie najważniejszy w Polsce festiwal o randze międzynarodowej poświęcony wzornictwu, uznawany też za jeden z najważniejszych w Europie Środkowo-Wschodniej. Wśród innych inicjatyw należy wymienić Fotofestiwal Fundacji Edukacji Wizualnej, współorganizowany przez Fabrykę Sztuki, oraz wystawy studentów Akademii Sztuk Pięknych im. Władysława Strzemińskiego czy zdobywców nagród w Konkursie im. Strzemińskiego, którzy mają możliwość zaprezentowania swoich prac w przestrzeni historycznych miejsc o niepowtarzalnej atmosferze.

Co istotne Art_Inkubator w Fabryce Sztuki stwarza mieszkańcom i osobom odwiedzającym miasto możliwość obcowania z dziedzictwem pokoleń i przejawami kultury współczesnej. Aranżacja przestrzeni wewnątrz i na zewnątrz dawnych magazynów, w tym działająca klubokawiarnia czy zaadaptowane najbliższe ich otoczenie, zachęca do spędzania tam wolnego czasu. Z kolei Śniadania Otwarte w Art_In, stanowiące okazję do nawiązywania kontaktów biznesowych, jak również Otwarta Pracownia, gdzie przy szerokim blacie czy stoliku biznesowym można bezpłatnie pracować i organizować spotkania, stwarzają przestrzeń dla osób poszukujących cichego i spokojnego miejsca na załatwianie spraw zawodowych.

Zabudowania Art_Inkubatora znajdują się na Szlaku Turystycznym Architektury Przemysłowej opracowanym na zlecenie Urzędu Miasta Łodzi. Dzięki odpowiedniej i szerzej zakrojonej promocji szlak ten mógłby stać się główną atrakcją turystyczną miasta. „Niewątpliwym atutem szlaku jest jego na ogół pozytywna percepcja przez samych mieszkańców miasta, a więc osób, które jako pierwsze powinny być świadome jego wartości”³². Zrewitalizowane magazyny wraz z Muzeum MiejscaABC mają zachęcać wszystkich odwiedzających, w tym turystów, do poznawania historii industrialnej i postindustrialnej miasta. Wprowadzenie funkcji turystycznej mogłoby łączyć się bezpośrednio z procesem edukacji i kształtowaniem pożądanych postaw społecznych, między innymi w kontekście zwrócenia uwagi na działalność branż sektora kreatywnego, tym bardziej że turystyka kulturowa związana ze spuścizną przemysłową – nazywana

³² A. JAŚKIEWICZ: *Postrzeganie Szlaku Architektury Przemysłowej Łodzi przez mieszkańców miasta. Przykład partycypacji społecznej w badaniach nad turystyką*. „Turyzm” 2017, 27, z. 1, s. 16.

turystyką dziedzictwa przemysłowego³³ – cieszy się coraz większym zainteresowaniem. Potencjał miejsca w tym zakresie nie jest całkowicie wykorzystany i pozwala wskazać nowe możliwości rozwoju Art_Inkubatora, z jednoczesnym zachowaniem dotychczasowego ukierunkowania instytucji, zgodnie z misją Fabryki Sztuki, na działalność artystyczną i kulturową oraz zaangażowanie we wspieranie przedsiębiorców sektora kreatywnego.

Podsumowanie

Konkludując, trzeba podkreślić, że zarówno sam projekt Art_Inkubatora w Fabryce Sztuki, jak i jego realizacja wpisują się w strategię rozwoju Łodzi. Działalność tej instytucji przyczynia się do polepszenia jakości życia mieszkańców, między innymi przez wspieranie procesu tworzenia nowych miejsc pracy i możliwości rozwijania małych firm sektora kreatywnego. Istotne znaczenie ma zaadaptowanie przestrzeni do spędzania czasu wolnego i realizowania aktywności zawodowej, a także zainicjowanie formuły zachęcającej turystów do odwiedzania części kompleksu fabrycznego Scheiblera i Grohmana, stanowiącego spuściznę Łodzi przemysłowej. Działania rewitalizacyjne pozwoliły na odzyskanie znacznej części utraconego i poszukiwanego dziedzictwa kulturowego, nadały dawnym magazynom nową funkcję i odegrały istotną rolę w zwiększeniu atrakcyjności centrum miasta, co ma niebagatelny wpływ na poprawę wizerunku Łodzi, poprzez przekształcenie jej negatywnego obrazu w przestrzeń otwartą, przyjazną różnego rodzaju grupom odbiorców. Utworzony program funkcjonalny pozwala na kompleksowe i kreatywne wykorzystywanie specyficznego kapitału, jakim jest materialne i niematerialne dziedzictwo, w różnego rodzaju aktywnościach artystycznych, twórczych i wytwórczych, a także biznesowych, stając się świadectwem postępu i przedsiębiorczości mieszkańców.

Bibliografia

- Art_Inkubator. <http://www.artinkubator.com/> [data dostępu: 15.06.2019].
ART_INKUBATOR w Fabryce Sztuki. Łódź [2014; materiały promocyjne Fabryki Sztuki, archiwum własne].
BONISŁAWSKI R.: *Łódź najważniejsze obiekty krajoznawcze*. Łódź [materiały promocyjne Urzędu Miasta Łodzi, archiwum własne].
GAWEŁ Ł.: *Szlaki dziedzictwa kulturowego. Teoria i praktyka zarządzania*. Kraków 2011.

³³ T. JĘDRYSIĄK: *Turystyka kulturowa w obiektach poprzemysłowych – zagadnienia ogólne*. „Turystyka Kulturowa” 2011, vol. 6, s. 18.

- HAC A.: *Scheibler i Grohman – wspólny interes spadkobierców*. Wyborcza.pl. 8.08.2011. http://lodz.wyborcza.pl/lodz/1,35136,10078586,Scheibler_i_Grohman___wspolny_interes_spadkobiercow.html [data dostępu: 13.06.2019].
- JAŚKIEWICZ A.: *Postrzeganie Szlaku Architektury Przemysłowej Łodzi przez mieszkańców miasta. Przykład partycypacji społecznej w badaniach nad turystyką*. „Turyzm” 2017, 27, z. 1, s. 7–17.
- JĘDRYSIAK T.: *Turystyka kulturowa w obiektach poprzemysłowych – zagadnienia ogólne*. „Turystyka Kulturowa” 2011, vol. 6, s. 8–27.
- Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes “The Dublin Principles” adopted by the 17th ICOMOS General Assembly on 28 November 2011 in Paris.
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji. Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018.
- KRAKOWIAK A.: *Muzea w Łodzi jako element przestrzeni i walor miasta: Związek muzeów z kreowanym wizerunkiem miasta*. „Turyzm” 2015, 25, z. 2, s. 91–101.
- KRONENBERG M.: *Łódź. Szlak turystyczny. Architektura Przemysłowa*. Łódź 2015.
- KRONENBERG M.: *Rozwój miejskiej przestrzeni turystycznej opartej na dziedzictwie przemysłowym*. „Prace Geograficzne” 2009, z. 121, s. 191–198.
- LISZEWSKI S.: *Ewolucja funkcji regionotwórczych Łodzi*. „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 1999, nr 1, s. 41–59.
- Łódź. *Centrum przemysłów kreatywnych*. [Realizacja: ECC-CF – PURPOSE. Wywiady: M. RUSZKOWSKA-MAZERANT, M. MAZERANT, M. KLIMEK. Łódź]. https://uml.lodz.pl/files/public/dla_biznesu/kreatywna/Lodz_Kreuje_Lodz_Creates_the_best_of.pdf [data dostępu: 13.06.2019].
- MIDURA E.: *Dziedzictwo kulturowe elementem ożywienia ruchu turystycznego na wsi*. W: *V Konferencja Naukowo – Techniczna „Błękitny San” Jabłonka, 24–25 kwietnia 2008*, s. 33–42. http://www.pogorzedynowskie.pl/data/referaty/VBS/ref_3_VBS.pdf [data dostępu: 9.06.2019].
- Miejsce Art_Inkubatora w Fabryce Sztuki*. <http://www.artinkubator.com/Main/Artykul/miejsceartinkubator-w-fabryce-sztuki> [data dostępu: 15.06.2019].
- MIŚKOWIEC M.: *Przemiany terenów poprzemysłowych w miejscach dziedzictwa przemysłu włókienniczego na przykładzie Manchesteru, Lyonu i Łodzi*. „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego” 2016, 30 (3), s. 199–212.
- NOWAKOWSKA A., WALCZAK B.: *Dziedzictwo przemysłowe jako kapitał terytorialny. Przykład Łodzi*. „Gospodarka w Praktyce i Teorii” 2016, nr 4 (45), s. 45–56.
- Pałac Izraela K. Poznańskiego wraz z biurem fabrycznym i przedziałnią wysoką*. Urząd Miasta Łodzi, <https://uml.lodz.pl/dla-mieszkanow/zabytki/informacje-i-ochrona/pomnik-historii/palac-izraela-kpoznanskiego-wraz-zbiurem-fabrycznym-ipredzialnia-wysoka/> [data dostępu: 10.08.2020].
- Rekomendacja UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego*. Tłum. Polski Komitet ds. UNESCO. Paryż 10.11.2011.
- Rewitalizacja. Przebudowa dawnych fabryk Scheiblera*. <http://www.artinkubator.com/Main/Artykul/rewitalizacja/przebudowa-dawnych-fabryk-scheiblera> [data dostępu: 15.06.2019].
- WOJTOŃ E.: *Dziedzictwo przemysłowe – szansa czy balast? Problem Sosnowca na tle aglomeracji katowickiej*. „Ochrona Zabytków” 2010, nr 1–4, s. 157–172.

Materiały z badań własnych

Materiały z badań własnych przeprowadzonych na terenie Art_Inkubatora 24–26.04.2015 oraz 13.06.2019. Archiwum własne.

Zapis rozmowy z dyrektorem Fabryki Sztuki Maciejem Trzebeńskim, przeprowadzonej w Łodzi 26.04.2015. Archiwum własne.